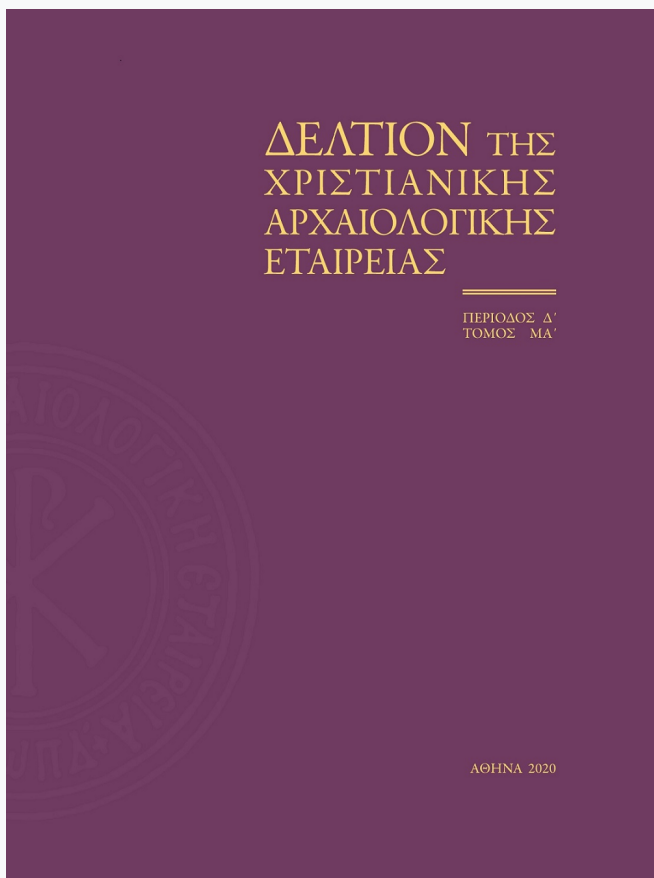


## Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'



**Ο ναός της Παναγίας Σκριπούς στον Ορχομενό  
μέσα απο την αρχαιολογική έρευνα**

*Χαρίκλεια ΚΟΙΛΑΚΟΥ (Charikleia KOILAKOU),  
Ελευθερία ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ (Eleftheria VOLTYRAKI)*

doi: [10.12681/dchae.26188](https://doi.org/10.12681/dchae.26188)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΙΛΑΚΟΥ (Charikleia KOILAKOU) Χ., & ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ (Eleftheria VOLTYRAKI) Ε. (2021). Ο ναός της Παναγίας Σκριπούς στον Ορχομενό μέσα απο την αρχαιολογική έρευνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 93–112. <https://doi.org/10.12681/dchae.26188>

## Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΚΡΙΠΟΥΣ ΣΤΟΝ ΟΡΧΟΜΕΝΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ο ναός της Παναγίας Σκριπούς στον Ορχομενό Βοιωτίας απασχολεί πλήθος μελετητών, κυρίως χάριν του αρχιτεκτονικού του τύπου, της ακριβούς χρονολόγησης, του γλυπτού διακόσμου και λοιπών χαρακτηριστικών του, όπως η ενσωμάτωση στην κατασκευή του υλικού σε β' χρήση. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται στοιχεία από την αρχαιολογική έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί στον ναό και τον περιβάλλοντα χώρο του, και αρχαιολογικές πηγές που συμβάλλουν στην περαιτέρω προσέγγιση της μακροαίωνης ζωής του, φέρνοντας στο φως νέες πτυχές της ιστορίας του.

### Λέξεις κλειδιά

Ορχομενός, Παναγία Σκριπού, Παλαιοχριστιανική περίοδος, Βυζαντινή περίοδος, Μεταβυζαντινή περίοδος, ανασκαφές, ταφές, ταφικά κτερίσματα, τοιχογραφίες.

*The church of Panagia Skripou in Orchomenos, Boeotia, attracts a number of scholars due to its architectural type, its exact date and its sculptural decoration, as well as other features, such as the reuse of earlier material in its construction. In this article new evidence is presented from the archaeological research that has taken place in the church and its surroundings and from archives that contribute to a closer approach to the life of the monument over the centuries, revealing new aspects of its history.*

### Keywords

Orchomenos; Panagia Skripou; early-Christian period; Byzantine period; post-Byzantine period; excavations; burials; grave offerings; wall paintings.

Ο βοιωτικός Ορχομενός<sup>1</sup> συγκαταλέγεται ανάμεσα στις σημαντικότερες και πλουσιότερες πόλεις του μυκηναϊκού κόσμου που, σύμφωνα με τον Όμηρο, μόνο με τις Θήβες της Αιγύπτου μπορούσε να συγκριθεί. Η αρχαία πόλη του Ορχομενού ήταν κτισμένη στις πλαγιές χαμηλού λόφου που αποτελεί τις ανατολικές υπώρειες

του όρους Ακόντιο<sup>2</sup> και συνορεύει ανατολικά με τη λίμνη Κωπαΐδα. Μετά από διάφορες ιστορικές περιπέτειες, με ακραία την καταστροφή της από τον Σύλλα το 86 π.Χ., η πόλη ανέκαμψε σταδιακά παραμένοντας ένα σημαντικό κέντρο της Βοιωτίας έως και τους χριστιανικούς χρόνους.

Έτσι, τον 9ο αιώνα, όταν η Θήβα έγινε πρωτεύουσα του Θέματος Ελλάδος και δόθηκαν γαίες σε αξιωματούχους του βυζαντινού κράτους στην ευρύτερη περιοχή, ο αυτοκράτορας Βασίλειος ο Α΄ παραχώρησε τον Ορχομενό στον Λέοντα, βασιλικό πρωτοσπαθάρη και επί των Οικιακών, ο οποίος είναι και ο ιδρυτής του ναού

\* Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων, [ckoilakou@gmail.com](mailto:ckoilakou@gmail.com)

\*\* Αρχαιολόγος, ΥΠΠΟΑ/ΕΦΑΠΑ, [evoltiraki@culture.gr](mailto:evoltiraki@culture.gr)

Μια πρώτη προσέγγιση της ανασκαφικής έρευνας στον ναό παρουσιάστηκε στο 27ο Συμπόσιο της ΧΑΕ, Αθήνα 2007 (Χ. Κοιλάκου, «Ο Ορχομενός από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους»)

<sup>1</sup> Στην *Ιλιάδα* ονομάζεται Μινύειος Ορχομενός, σε αντιδιαστολή με τον Αρκαδικό. Στον τελευταίο είχε εντοπιστεί ανασκαφικά το 1913 ένας μικρός θησαυρός χάλκινων νομισμάτων του 6ου αιώνα. Στον χώρο όμως πρόσφατης δημοσίευσης αποδόθηκε εκ παραδρομής στον Βοιωτικό Ορχομενό (βλ. *Σύνταγμα Βυζαντινών*

«Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα 2002, 34-35, 140).

<sup>2</sup> Βλ. τοπογραφικό σχέδιο του αρχαίου Ορχομενού, Ν. Παπαχατζής (επιμ. – σχόλια), *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά – Φωκικά*, Αθήνα 1994, 222-223, εικ. 268.

της Παναγίας, όπως μας πληροφορούν οι επιγραφές στην εξωτερική όψη του: στην κεντρική αψίδα<sup>3</sup>, στον νότιο και τον βόρειο τοίχο (παρεκκλήσια των Αγίων Πέτρου και Παύλου, αντίστοιχα), καθώς και στη βορειοδυτική γωνία της δυτικής όψης.

Ο πρώτος που δημοσίευσε, πλην των άλλων αρχαίων επιγραφών του Ορχομενού, τις κτητορικές επιγραφές του ναού της Παναγίας, ήταν ο Ερρίκος Σλήμαν, που το 1880-81 ερεύνησε τον θολωτό τάφο του Μινύα<sup>4</sup>, κινώντας το ενδιαφέρον των μετέπειτα ειδικών της μεσαιωνικής ιστορίας και τέχνης για το βυζαντινό μνημείο<sup>5</sup>. Οι επιγραφές αυτές, η αρχιτεκτονική του μνημείου και ο γλυπτός του διάκοσμος, αλλά και η χρησιμοποίηση πλήθους αρχαίου υλικού στην τοιχοποιία του, διατηρούν έκτοτε αμείωτο το ενδιαφέρον των μελετητών και αποτελούν διαρκές αντικείμενο ερευνών και συγκριτικών αναφορών<sup>6</sup>.

<sup>3</sup> Συνεχής επιγραφή στην εξωτερική πλευρά της αψίδας, όπως στη Σκριπού, βρίσκεται και στη μονή του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη, βλ. C. Mango, E. J. W. Hawkins, «Additional Notes [on the Monastery of Lips]», *DOP* 18 (1964) 300-301, ειζ. I. F. Spingou, «Revisiting Lips Monastery. The inscription at the Theotokos Church once again», *The Byzantinist* 2 (2012), 16-19.

<sup>4</sup> H. Schliemann, *Orchomenos: Bericht über meine Ausgrabungen im böotischen Orchomenos*, Λευψία 1881, 48-50. Νωρίτερα, στις αρχές του 19ου αι., ο Clarke, περνώντας από τον Ορχομενό, αναφέρεται στη Σκριπού και δημοσιεύει μία μόνο από τις χριστιανικές επιγραφές της (E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, part the 2nd, section the 3rd, Λονδίνο 1816, 164-165).

<sup>5</sup> Αναφέρονται ενδεικτικά οι ακόλουθες μελέτες: J. Strzygowski, «Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios I (867-886)», *BZ* 3 (1894), 1-17, με πολύτιμες φωτογραφίες που παρουσιάζουν το μνημείο πριν από τον μεγάλο σεισμό του 1895. M. Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας», *AE* 1931, 119-157. A. H. S. Megaw, «The Scripou Screen», *BSA* 61 (1966), 1-32. E. Sticas, «L'église byzantine de Scripou (Orchoméno) en Béotie», *CorsiRav* XXII (1975), 385-400. Δ. Ι. Πάλλας, «Η Παναγία της Σκριπούς ως μετάπλαση της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής σέ μεσαιωνική βυζαντινή», *ΕΕΣΤΜ* 6 (1976-1977), 1-80. Ν. Γκιολές, «Τό προστώο του ναού της Παναγίας της Σκριπούς», *ΕΕΒοιωτΜ Α'*, Αθήνα 1988, 712. Ν. Οικονομίδης, «Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Scripou en Béotie», *TM* 12 (1994), 479-493, πίν. I-IV. Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998), 111-128. A. Papalexandrou, *The Church of the Virgin of Skripou: Architecture, Sculpture and Inscriptions in Ninth-Century Byzantium*, (διδακτορική διατριβή), University of Princeton, 1998.

<sup>6</sup> Από την πλούσια βιβλιογραφία αναφέρονται τα ακόλουθα,

### Οι παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες στην Παναγία Σκριπού

Μετά τον Σλήμαν οι έρευνες για την αποκάλυψη της αρχαίας πόλης συνεχίστηκαν. Το 1893 ο André de Ridder ως μέλος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών ανέσκαψε ένα ορθογώνιο κτήριο που αναγνωρίστηκε ως ναός του Ασκληπιού (6ος και 3ος αιώνας π.Χ.)<sup>7</sup>. Στην περιοχή

που αφορούν κατά κύριο λόγο στις επιγραφές και τα spolia: M. Panayiotidi, *Les monuments de Grèce depuis la fin de la crise iconoclaste jusqu'à l'an mille*, Thèse de doctorat de 3ème Cycle, Παρίσι 1969, 103-108. A. Papalexandrou, «Text in context: eloquent monuments and the Byzantine beholder», *Word and Image* 17 (2001), 259-283. Η ίδια, «Conversing Hellenism: The multiple voices of a Byzantine monument in Greece», *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001), 237-254. Η ίδια, «Memory Tattered and Torn: Spolia in the heartland of Byzantine Hellenism», R. M. Van Dyke – S. E. Alcock (επιμ.), *Archaeologies of Memory*, Blackwell, 2003, 56-80. Y. Theocharis, «Frühmittelalterliche Architekturdekoration in Spanien: Charakteristika einer «Koine» im Mittelmeerraum», *CahArch* 51 (2003-2004), 29-44, κυρίως 29-30. N. Papalexandrou, «Boiotian Tripods. The tenacity of a Pan-Hellenic symbol in a regional context», *Hesperia* 77 (2008), 260-261. L. Bevilacqua, «Committenza aristocratica a Bisanzio in eta macedone: Leone protospataro e la Panagia di Skripou (873-874)», *Medioevo: I committenti. Atti del Convegno internazionale di studi (Parma, 21-26 Settembre 2010)*, επιμ. A. C. Quintavalle, Μιλάνο 2011, 411-420. A. Rhoby, «Interactive inscriptions: Byzantine works of art and their builders», A. M. Lidov (επιμ.), *Spatial Icons. Performativity in Byzantium and Medieval Russia*, Moscow 2011, 317-333. Ο ίδιος, «Text as Art? Byzantine inscriptions and their display», I. Berti κ.ά. (επιμ.), *Writing Matters: Presenting and perceiving monumental inscriptions in Antiquity and the Middle Ages*, Βερολίνο – Βοστώνη 2017, κυρίως 273 κ.ε. O. Prieto-Dominguez, «On the founder of Skripou Church: Literary Trends in the Milieu of Photius», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 53 (2013), 166-191. Y. Kalliontzis, «Inscriptions funeraires de la Beotie de l'Ouest», *Γραμματείον* 3 (2014), 15-19. E. Jeffreys, «We need to talk about Byzantium: or Byzantium, its reception of the classical world as discussed in current scholarship, and shall classicists pay attention?», *Classical Receptions Journal* 1 (2014), 158-174. H. Buchwald, *Churches EA and E at Sardis*, Λονδίνο 2015, 67. I. Drgić, *Epigram, art, and devotion in Later Byzantium*, Κάμπριτζ 2016, 77-79. Θ. Μπιλής, Μ. Μαγνήσαλη, «Η επανάχρηση αρχαίων λίθων στην Παναγία της Σκριπούς. Συμβολή στον σχεδιασμό ενός βυζαντινού εργοταξίου», *37ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2017, 83-84. Δ. Παπανικολάου, «Ο επιγραματοποιός της Παναγίας Σκριπούς και συναφείς τάσεις της κλασικής φιλολογίας κατά τον 9ο αιώνα μ.Χ.», *39ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2019, 149-150. <sup>7</sup> A. Ridder, «Fouilles d'Orochoméne», *BCH* 19 (1895), 137-224.

του ναού και εν μέρει και στο εσωτερικό του βρέθηκαν τριάντα έξι τάφοι με προσανατολισμό ανατολή-δύση. Καλύπτονταν με λίθινες πλάκες σε β' χρήση, προερχόμενες από τον αρχαίο ναό. Μόνο σε επτά τάφους βρέθηκαν λίγα ευρήματα, ενώτια από χαλκό και χρυσό<sup>8</sup>, και δύο οινοχόες από κόκκινο πηλό. Ο de Ridder θεώρησε ότι χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς, πιθανότατα, χρόνους.

Όμως ο Heinrich Bulle, που συνέχισε τις ανασκαφές στον Ορχομενό το 1903<sup>9</sup> εκ μέρους της Βαυαρικής Ακαδημίας Επιστημών, πίστευε με βεβαιότητα ότι τα ευρήματα ανάγονταν στους βυζαντινούς χρόνους, λόγω της ομοιότητας με εκείνα που ανέσκαψε ο ίδιος στο χαμηλότερο τμήμα του βουνού Ακόντιο, όπου αναζητούσε την κατοικία του ηγεμόνα στον οποίο ανήκε ο θολωτός τάφος. Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκαν και οι τοίχοι ενός βυζαντινού κτηρίου (ναός ή παρεκκλήσι του νεκροταφείου) όπως, επίσης, βυζαντινά δάπεδα και πολλοί τάφοι της βυζαντινής περιόδου.

Αναζητώντας στη συνέχεια το Ιερό των Χαρίτων, που με βεβαιότητα πίστευε ο Bulle ότι βρισκόταν κάτω από τον ναό της Σκριπούς, θέλησε να διερευνήσει στον εσωτερικό χώρο του. Αρνήθηκαν όμως οι εργάτες, γιατί ο ναός μετά τον σφοδρό σεισμό του 1895 ήταν εξαιρετικά επικίνδυνος<sup>10</sup>. Έτσι, οι τομές περιορίστηκαν στο εξωτερικό<sup>11</sup>. Διερευνήθηκε μία τομή στη βορειοανατολική πλευρά του ναού και μία δεύτερη στα νότια της νότιας πτέρυγας των κελλιών. Στα ανώτερα

στρώματα υπήρχαν νεότερες ταφές και σε βάθος 1,50 μ. παλαιότερες βυζαντινές, με πλάκες και αρχαίο υλικό σε β' χρήση. Στη δεύτερη τομή αναφέρονται και θραύσματα βυζαντινών εφυαλωμένων αγγείων. Οι ταφές περιείχαν συνήθως καλοδιατηρημένους σκελετούς με πολλά χάλκινα κοσμήματα. Ένα μικρό περιάπτο από λίθο με διάκοσμο σταυρού επιβεβαίωσε τις υποθέσεις του περί χριστιανικών ταφών. Επισημαίνεται ότι στη νότια περιοχή αναφέρεται και από τον Σλήμαν η αποκάλυψη έξι βυζαντινών τάφων<sup>12</sup>.

Το 1905 έγινε μία ακόμη συμπληρωματική τομή δυτικά του καθολικού, στη βόρεια πλευρά, που παρουσίασε την ίδια εικόνα, δηλαδή επάλληλες ταφές. Την ίδια χρονιά, τέλος, ερευνήθηκε και η περιοχή βορειοανατολικά του θολωτού τάφου, όπου βρέθηκε βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική και ένα στρώμα βυζαντινών τάφων με πλάκες σε τρία επίπεδα. Το συνολικό πάχος του στρώματος δεν ξεπερνούσε το 1,00 μ. και όλες οι ταφές θεωρήθηκαν σύγχρονες μεταξύ τους.

Στη δημοσίευση που ακολούθησε, ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για τα κινητά ευρήματα της βυζαντινής περιόδου, της οποίας, βέβαια, δεν υπάρχει σαφής χρονολογικός προσδιορισμός. Ωστόσο, τα σχολαστικά ημερολόγια των Γερμανών ανασκαφών περιέχουν πολύτιμα στοιχεία, από τα οποία έγινε δυνατόν να προσδιοριστεί η θέση ανεύρεσης ορισμένων ακέραιων αγγείων αλλά και οστράκων<sup>13</sup>.

Η ημερομηνία που αναγράφεται με μολύβι στο σώμα ορισμένων από τα άβαφα αγγεία, οδηγεί σχεδόν με βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι προέρχονται από την τομή βορειοανατολικά του ναού<sup>14</sup>. Τα αγγεία αυτά,

<sup>8</sup> Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο φυλάσσονται δύο ζεύγη χρυσών ενωτίων και ένα χρυσό δαχτυλίδι από τις γαλλικές ανασκαφές, με αριθ. ευρ. 604-606.

<sup>9</sup> H. Bulle, *Orchomenos I. Die älterer Ansiedlungsschichten, Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Μόναχο 1907.

<sup>10</sup> Ήδη από το 1844 οι ιερομόναχοι της μονής ενημέρωναν το Επί των Εκκλησιαστικών Βασιλικό Υπουργείο ότι ο ναός «έρραγη μεσημβρινώς και βορινώς από τὰ ἀνώτατα μέρη μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ θεμελίου (ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν)». Κάποιες από τις ζημιές αυτές, οφειλόμενες στην «πολυκαιρίαν καὶ διαφόρους σεισμούς», είχαν αντιμετωπιστεί προχειρῶς από τον τέως ηγούμενο Δαμασκηνό (†1839). Για την ασφαλέστερη αποκατάσταση του ναού ο νέος ηγούμενος είχε ζητήσει τις γνώμες αρκετών «περιηγητῶν καὶ γεωμετρῶν», θεωρώντας, τελικά, προτιμητέα την άποψη του υπολοχαγού μηχανικού Αλέξανδρου Γεωργαντά, κατοίκου Αθηνών (ΓΑΚ, Αρχείο Μοναστηριακών, φάκ. 50).

<sup>11</sup> Papalexandrou, *The Church of Skripou*, ό.π. (υποσημ. 5), 368, εικ. 2.

<sup>12</sup> H. Schliemann, «Exploration of the Boeotian Orchomenus», *JHS* 2 (1881), 162.

<sup>13</sup> Τα κινητά ευρήματα των παραπάνω ανασκαφών είχαν μεταφερθεί στο Μουσείο Χαιρώνειας, που μόλις τότε είχε αρχίσει να λειτουργεί, και λίγα χρόνια αργότερα καταγράφηκαν από τον Έφορο Ν. Παπαδάκι ως «βυζαντιακά». Το 2005 παραδόθηκαν στην 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από τη Θ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, τέως αρμόδιες Υπηρεσίες για την περιοχή, με την ευκαιρία των εργασιών επανέκτησης του Μουσείου Χαιρώνειας.

<sup>14</sup> Η ταύτιση της προέλευσης των ευρημάτων από τη συγκεκριμένη αυτή τομή, σύμφωνα με τα αναγραφόμενα στοιχεία επί αυτών, οφείλεται στην Καλλιόπη Σαρρή, η οποία είχε στη διάθεσή της αντίγραφα των ανασκαφικών ημερολογίων για σχετική μελέτη (Κ. Sarri, *Orchomenos IV. Orchomenos in der mittleren*

κανατούλες ή πρόχοι<sup>15</sup> και άωτα χυτροειδή<sup>16</sup>, μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 6ου με αρχές του 7ου αιώνα, συγκρινόμενα με ανάλογα δημοσιευμένα παραδείγματα από την Αθήνα, την Κόρινθο και τον κόμβο Ακραιφνίου (Εικ. 1α-γ). Πολύ μεταγενέστερα είναι τα όστρακα από εφυαλωμένα αγγεία του 12ου και 13ου αιώνα, εγχάρακτα ή γραπτά με επίχρσιμα<sup>17</sup>, αλλά και των μεταβυζαντινών και νεώτερων χρόνων<sup>18</sup>, προερχόμενα από τις ίδιες ανασκαφές (Εικ. 1δ).

Το μυκηναϊκό ανάκτορο που μάταια αναζητήσαν οι Γερμανοί ανασκαφείς, ταυτίστηκε από τον Θεόδωρο Σπυρόπουλο με τα μυκηναϊκά κατάλοιπα που ήλθαν στο φως κατά τις ανασκαφές του, μεταξύ των ετών 1968-1973, στον δυτικό αύλειο χώρο της Σκριπούς<sup>19</sup>. Στις δημοσιεύσεις του αναφέρονται τάφοι των μοναχών και «τεταραγμένοι επιχώσεις τών Μεταβυζαντινών χρόνων καί [...] στρώσεις τών Βυζαντινών καί Ρωμαϊκών χρόνων»<sup>20</sup>.

Την ίδια περίοδο, και ειδικότερα μεταξύ των ετών

1966-1972, η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση του Παύλου Λαζαρίδη, πραγματοποίησε εργασίες με σκοπό την προστασία και αισθητική ανάδειξη του μνημείου. Οι εργασίες αυτές περιέλαβαν και την αποχωμάτωση των επιχώσεων γύρω από τον ναό, φέρνοντας στο φως τρεις τάφους μεταβυζαντινών χρόνων, διάφορα κινητά ευρήματα, όπως πόρπες, νομίσματα<sup>21</sup>, δακτυλίδια και άλλα κοσμήματα, γλυπτά μέλη και πλήθος αναμοχλευμένων οστράκων μυκηναϊκής έως και νεώτερης εποχής<sup>22</sup>. Μεταξύ των είκοσι δύο δακτυλιδιών συμπεριλαμβάνονται και τρία σφραγιστικά που φέρουν επιγραφές με ελληνικούς χαρακτήρες. Στο ένα αναγράφεται το όνομα ΠΑΝ/ΑΚΙΟ(Σ), στο δεύτερο, κάτω από αστεροειδές κόσμημα, η επιγραφή ΝΗΝ/Μ (Εικ. 2)<sup>23</sup>, ενώ δεν είναι ευανάγνωστη η επιγραφή του τελευταίου δακτυλιδιού. Το μέγιστο ποσοστό των κοσμημάτων και οι διμερείς πόρπες, μερικές από τις οποίες με σμάλτο, ανάγονται στους μεταβυζαντινούς χρόνους, κυρίως στον 16ο-18ο αιώνα (Εικ. 3)<sup>24</sup>.

*Bronzezeit*, Μόναχο 2010). Την ευχαριστούμε θερμά για τις πληροφορίες και το ενδιαφέρον της.

<sup>15</sup> Για παρόμοια σχήματα, βλ. Η. S. Robinson, *The Athenian Agora. Pottery of the Roman Period: Chronology*, V, New Jersey 1959, 118-119 και 121-122

<sup>16</sup> Χ. Κοιλάκου, «1η ΕΒΑ, Ν. Βοιωτίας, Ακραιφνίου, Εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας, νότια πλευρά (χλμ. θέση 103.00), Κόμβος Ακραιφνίου», *ΑΔ* 53 (1998), *Χρονικά*, πίν. 60γ. *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή (κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος), Αθήνα 2002, 344, λ. 391 (Ν. Ζήκος).

<sup>17</sup> Πρόκειται για θραύσματα ανοιχτών αγγείων, κυρίως από κούπες. Κοσμούνται με αδρή ή λεπτή χάραξη (ένα ανήκει στην κατηγορία κεραμικής τύπου του «Ζευξίππου»), ή με επίχρσιμα που αποδίδει βλαστόσπειρες (παρόμοιο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή κ.ά., *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999, 54, αριθ. 77). Σε αυτά συγκαταλέγεται και μικρό θραύσμα με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση με πράσινο και μελανό χρώμα.

<sup>18</sup> Ανάμεσα στα νεώτερα συγκαταλέγεται και θραύσμα ανοιχτού αγγείου (19ος αιώνας) εργαστηρίου Απουλίας [για παρόμοιο, βλ. *Πηλός & Χρώμα. Νεώτερη κεραμική του Ελλαδικού χώρου*, επιμ. Μ. Μπορμπουδάκη (κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο), 2007, 134, λ. 94 (Σ. Γερμανίδου).

<sup>19</sup> Θ. Σπυρόπουλος, «Όρχομενός», *ΑΔ* 27 (1972), *Χρονικά*, 312-314. Ο ίδιος, «Όρχομενός», *ΑΔ* 28 (1973), *Χρονικά*, 258-263. Ο ίδιος, «Ειδήσεις εκ Βοιωτίας, 5. Όρχομενός», *ΑΑΑ* 6 (1973), 392-393. Ο ίδιος, «Τό ανάκτορον τοῦ Μινίου εἰς τόν Βοιωτικόν Όρχομενόν», *ΑΑΑ* 7 (1974), 312-325.

<sup>20</sup> Σπυρόπουλος, *ΑΔ* 28, ό.π. (υποσημ. 19), 259.

<sup>21</sup> Σύμφωνα με το ημερολόγιο της ανασκαφής τα περισσότερα νομίσματα ανήκουν στους οθωμανικούς χρόνους. Είκοσι τρία από αυτά αναφέρονται ως ρούπια.

<sup>22</sup> Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Βοιωτίας. 3. Όρχομενός. Μονή Σκριπούς», *ΑΔ* 22 (1967), *Χρονικά*, 258-259. Ο ίδιος, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Βοιωτίας. Όρχομενός. Μονή Σκριπούς», *ΑΔ* 23 (1968), *Χρονικά*, 226. Ο ίδιος, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Βοιωτίας. Όρχομενός. Μονή Σκριπούς», *ΑΔ* 28 (1973), 290.

<sup>23</sup> Όμοιο σφραγιστικό δακτυλίδι έχει βρεθεί στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στον Μυλοπόταμο Κυθήρων [Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κυθήρων», *ΑΔ* 22 (1967), 205, πίν. 143β]. Σήμερα εκτίθεται στη Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης Κυθήρων, στον ναό Αναλήψεως στο Λειβάδι Κυθήρων]. Επίσης, αρκετά από τα δακτυλίδια φέρουν εγχάρακτο διάκοσμο στη σφενδόνη, αποτελούμενο από συνεχή τρίγωνο σε επάλληλες ταινίες που ορίζονται με γραμμή (για παρόμοια, τα οποία έχουν χρονολογηθεί στον 15ο αιώνα, βλ. D. Milošević, *Jewelry from the 12th to the 15th century from the Collection of National Museum*, Βελιγράδι 1990, 138, αριθ. κατ. 209).

<sup>24</sup> Για παρόμοιες πόρπες, βλ. «Εργοστάσιο Κατράδης», *ΑΔ* 50 (1995), 85, πίν. 37γ. *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Η πολιτεία του Μυστρά*, επιμ. Τ. Αλμπάνη (κατάλογος έκθεσης, Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Μυστράς 2001), Αθήνα 2001, λ. 15, 16 (Π. Καλαμαρά), όπου ίδιο αντικείμενο χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Συλλογή Γεωργίου Τσολοξίδη. Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, Αθήνα 2001, λ. 106 (Α. Αντωνάρας), όπου πόρπη με σμάλτο, όμοια με της Σκριπούς, έχει χρονολογηθεί στους μέσους



Εικ. 1: Αγγεία αβαφή (τέλη βου - αρχές 7ου αιώνα) και τμήμα εφναλωμένου πινακίου (12ος αιώνας) από τις ανασκαφές των Βαναρών.



Εικ. 2: Αργυρό σφραγιστικό δακτυλίδι μεταβυζαντινών χρόνων από τις ανασκαφές των ετών 1966-1972.



Εικ. 3: Μεταβυζαντινές πόρπες από τις ανασκαφές των ετών 1966-1972.

### Τα ευρήματα των ερευνών κατά τα έτη 1999-2006

Νεώτερες έρευνες στο εσωτερικό του ναού πραγματοποιήθηκαν σταδιακά και σε μικρά διαστήματα από το 1999 έως τον Ιούνιο του 2006 από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου<sup>25</sup>, που εκτελέστηκαν από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Η έκταση των τομών, ωστόσο, ήταν δυστυχώς πολύ περιορισμένη, διότι σκοπός τους ήταν η διερεύνηση της θεμελίωσης του κτηρίου για τη σύνταξη της στατικής μελέτης<sup>26</sup>. Με την επιμονή όμως των υπευθύνων τής

ή ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Επίσης, επισημαίνεται ότι αντικείμενο που έχει χαρακτηριστεί ως καταδεσμικό ειδώλιο, πρέπει να αποτελεί τμήμα παρόμοιου τύπου διμερούς πόρπης, καθώς φέρει και οπές για την προσάρτησή του σε ζώνη [Παπαϊκόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή*, ό.π. (υποσημ. 16), λ. 757 (Π. Καμπάνης)].

<sup>25</sup> Για στοιχεία που προέκυψαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης, βλ. Σ. Βογιατζής, «Νεώτερα στοιχεία για την Παναγία Σκριπούς», *21ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2001, 28-29.

<sup>26</sup> Για τη διερεύνηση της θεμελίωσης ανασκάφηκαν δεκαεννέα τομές πολύ μικρών διαστάσεων, ενώ σε επόμενο χρονικό διάστημα ορίστηκαν δεκατέσσερις τομές που αφορούσαν όμως στην απο-

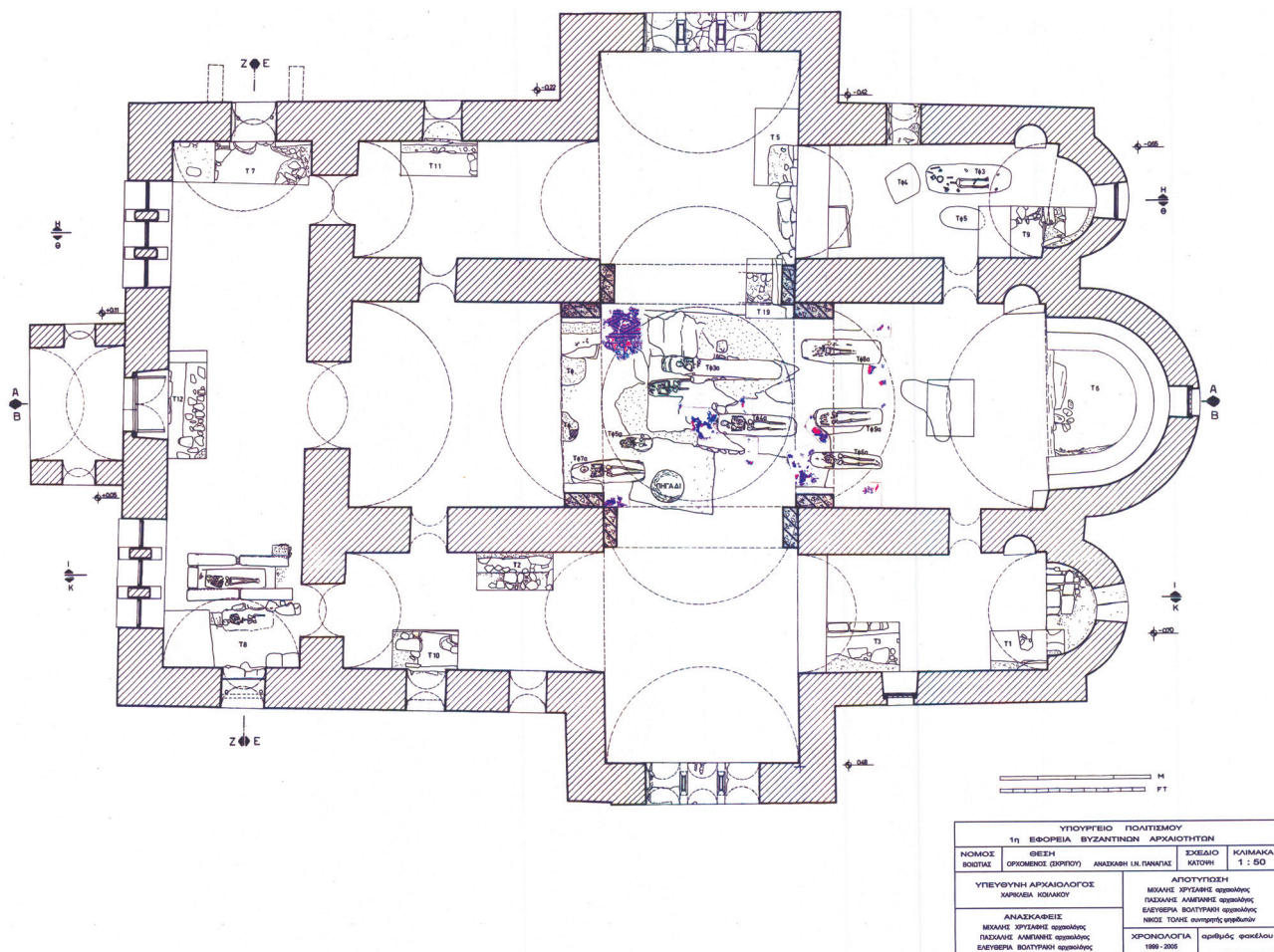
τότε αρμόδιας 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που ανέλαβε και τη σχετική δαπάνη, διερευνήθηκαν διεξοδικότερα η περιοχή κάτω από τον τρούλο, τμήμα του νάρθηκα αλλά και η κεντρική κόγχη του ναού<sup>27</sup> (Εικ. 4).

Στις έρευνες αυτές αποκαλύφθηκαν, μεταξύ άλλων, υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου σε πολύ αποσπασματική μορφή (Εικ. 5) και σε βάθος 0,70 μ. κάτω από τη στάθμη του δαπέδου με τα βιομηχανικά πλακίδια, που είχε κατασκευαστεί κατά τις εργασίες αναστηλώσεως του μνημείου από τον Αναστάσιο Ορλάνδο μεταξύ των ετών 1930-1932<sup>28</sup>. Η καταστροφή του

χωμάτωμα όλου του χώρου κατά 0,40 μ., περίπου, από το επίπεδο του δαπέδου με βιομηχανικά πλακίδια, και, λόγω υψομετρικής διαφοράς, κατά 0,90 μ., περίπου, στην περιοχή του ιερού, ώστε να εξυπηρετηθεί η κατασκευή του νέου δαπέδου του μνημείου.

<sup>27</sup> Για τις εργασίες κατά τα έτη αυτά, βλ. Χ. Κοιλάκου, «Ορχομενός. Ναός Παναγίας Σκριπούς», *ΑΔ* 55 (2000), 150. Η ίδια, «Ορχομενός. Ναός Παναγίας Σκριπούς», *ΑΔ* 60 (2005), 434. Η ίδια, «Ορχομενός. Ναός Παναγίας Σκριπούς», *ΑΔ* 61 (2006), 505-507 και 518-520.

<sup>28</sup> *ΕΕΒΣ Ζ'* (1930), 440, *ΕΕΒΣ Η'* (1931), 413-414 και *ΕΕΒΣ Θ'* (1932), 510. Κατά την έρευνα αποκαλύφθηκε κάτω από το δάπεδο του 20ού αιώνα προγενέστερο, σχετικά νεώτερο δάπεδο (ίσως τέλη 19ου αιώνα) από μαλτεζόπλακες.



Εικ. 4: Κάτοψη ναού με τις ανασκαφικές τομές.

ψηφιδωτού δαπέδου, εκτός από άλλα πιθανόν αίτια, οφείλεται και στο γεγονός ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για λακκοειδείς ταφές. Το μεγαλύτερο σωζόμενο τμήμα, διαστάσεων 1,00×1,00 μ., δίπλα στον βορειοδυτικό πεσσό, αναφέρεται στις εργασίες επισκευής του ναού το 1930, όταν κατασκευάστηκαν επενδύσεις από οπλισμένο σκυρόδεμα στα εσωράχια των τόξων για τη στήριξη του νεόδμητου τρούλου, μετά την κατάρρευση του προηγούμενου από τον σεισμό του 1895. Ο διάκοσμός του διαμορφώνει συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα και εμπλουτίζονται με άλλα γεωμετρικά σχήματα, όπως τετράγωνα, τετράπλευρα σε σταυροειδή διάταξη και ρόμβους. Χρησιμοποιούνται ψηφίδες μελανές, λευκές, ανοιχτές κυανές και ωχρώδους απόχρωσης. Το μοτίβο διακόπτει πλατιά ταινία με λευκές και μελανές ψηφίδες,

που περιλαμβάνει συνεχείς ενάλληλους ρόμβους. Στον νοτιοδυτικό πεσσό εμφανίστηκε τμήμα της ίδιας ταινίας, ορίζοντας το πλάτος, ήτοι περίπου 5,80 μ., του διαχώρου με τον προαναφερθέντα διάκοσμο. Παρουσιάζει ομοιότητες με ψηφιδωτά του α΄ μισού του βου αιώνα μ.Χ., όπως της βασιλικής στη θέση Παλάτια στην Αντίκυρα Βοιωτίας<sup>29</sup>, του Αγίου Λεωνίδα στο Κλαψί Ευρυτανίας<sup>30</sup> και της Αγίας Τριάδας Γιαλούσας στην Καρπάσια Κύπρου<sup>31</sup>.

<sup>29</sup> Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα τών παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος*, II, Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, 150, πίν. 239β.

<sup>30</sup> Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (υποσημ. 29), 166, πίν. 279α.

<sup>31</sup> Το θέμα στο ψηφιδωτό της Αγ. Τριάδας Γιαλούσας (425 μ.Χ.), το οποίο τοποθετείται στα τέλη 5ου – αρχές 6ου αιώνα, αποδίδεται



Εικ. 5: Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου πλησίον του βορειοδυτικού πεσσού.

Διάσπαρτα υπολείμματα ψηφιδωτού, που εντοπίστηκαν ανατολικότερα, παρουσιάζουν διαφορετικό σχέδιο που διαμορφώνεται από επαναλαμβανόμενα, κάθετα και οριζόντια, οκτώσχημα που κοσμοούνται με τρίγωνα και συνδέονται μεταξύ τους με μικρά ορθογώνια (Εικ. 6). Το σχέδιο αποτελεί παραλλαγή των αντίστων πελτών που συναντάται σε πολλά σωζόμενα ψηφιδωτά δάπεδα<sup>32</sup>. Χρησιμοποιούνται ψηφίδες στις ίδιες

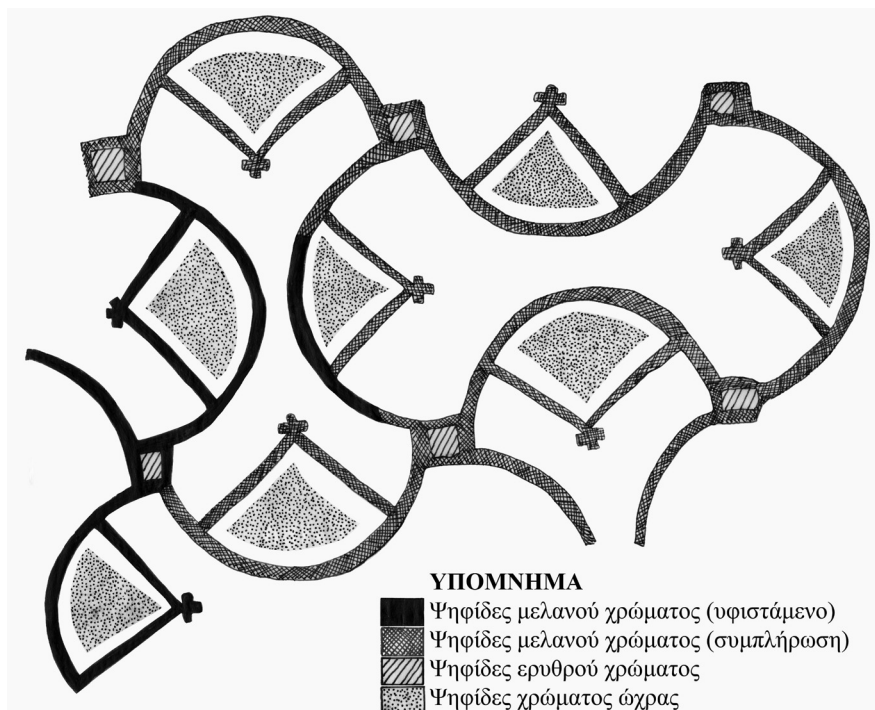
με μεγαλύτερη επιμέλεια [Ε. Χαράλαμπος, *Μελέτη της τεχνολογίας κατασκευής και ταυτοποίηση εργαστηρίων κυπριακών επιδαπέδων ψηφιδωτών, 2ος-7ος αιώνας μ.Χ., με χημικές και φυσικοχημικές μεθόδους*, (διδασκατορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2009, *passim*].

<sup>32</sup> Για παράδειγμα, εκτός από τις βασιλικές που αναφέρονται στην προηγούμενη υποσημείωση, το θέμα συναντάται στη βασιλική της Ερμιόνης, στο Λουτρό επί της οδού Θουκυδίδου 6 στην

χρωματικές αποχρώσεις με αυτές στο θέμα των κύκλων, με προσθήκη όμως εδώ και ερυθρών<sup>33</sup>. Σπάρραγμα του ίδιου μοτίβου, το οποίο βρίσκεται βόρεια του νοτιοανατολικού πεσσού, διέσωζε στο νότιο πέρας του τη διακοσμητική ταινία με τους ρόμβους στον ίδιο άξονα με την αντίστοιχη του νοτιοδυτικού πεσσού. Το υπόστρωμα του ψηφιδωτού αποτελείται από παχύ στρώμα λευκωπού ασβεστοκονιάματος πάνω σε άτακτη στρώση λίθων και λεπτότερη στρώση κουρασσανίου που

Αθήνα και στη βασιλική των Αιγοσθένων στη θέση Παναγίτσα [βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα παλαιοχριστιανικών δαπέδων*, ό.π. (υποσημ. 29), 63, πίν. 57β, 138, πίν. 218β, 140, πίν. 222α-β, αντίστοιχα].

<sup>33</sup> Παρεμφερές είναι το διακοσμητικό θέμα που συναντάται στο βόρειο κλίτος της Αγίας Τριάδας Γαλούσας (βλ. υποσημ. 31).



Εικ. 6: Σκαρίφημα αναπαράστασης δεύτερου μοτίβου ψηφιδωτού δαπέδου (σχέδιο: Ελ. Βολτυράκη).

δέχεται τις ψηφίδες<sup>34</sup>. Ίχνη άλλων δομικών στοιχείων που συνδέονται με το κτίσμα στο οποίο ανήκει το ψηφιδωτό, πιθανότατα αποτελούν τα κατάλοιπα τοίχων που βρέθηκαν νότια του νοτιοδυτικού πεσσού και κάτω από τις κόγχες των παρεκκλησίων.

Για ένα άλλο τμήμα ψηφιδωτού, που δεν διακρίνεται σήμερα, η Σωτηρίου ανέφερε ότι βρισκόταν σε βάθος 50 εκ. έξω από τη δυτική είσοδο του ναού. Το τμήμα αυτό ήταν ορατό το 1895<sup>35</sup>, ενώ στον περιβόλο υπήρχαν και δύο παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα<sup>36</sup>.

<sup>34</sup> Διάσπαρτα σπαράγματα ψηφιδωτού ή ψηφίδες βρέθηκαν στο νότιο κλίτος, ελάχιστα στο βόρειο ήμισυ της κόγχης του βόρειου παρεκκλησίου και στον νάρθηκα.

<sup>35</sup> M. Spiro, *Critical corpus of the mosaic pavements on the Greek mainland, fourth/sixth century, with architectural surveys*, I, Νέα Υόρκη 1978, 225-226.

<sup>36</sup> Για τα κιονόκρανα που έχουν χρονολογηθεί στα τέλη του 4ου και στον 5ο αιώνα, και εντοπίστηκαν στον χώρο του ναού ή κοντά στον τάφο του Μινύα, βλ. V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, Παρίσι 1989, 89-91, αριθ. κατ. 15-18, πίν. 5-7, με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Εκεί αναφέρονται και τα κιονόκρανα που βρίσκονται στη

Τα στοιχεία αυτά τα θεώρησε δηλωτικά της προϋπάρξεως εκεί παλαιοχριστιανικού ναού.

Αργότερα, ο Megaw, στη δημοσίευσή του για το μαρμάρινο τέμπλο της Σκριπούς, υποστήριξε επίσης την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής, οι μαρμάρινοι κίονες της οποίας χρησιμοποιήθηκαν, μετά από λάξευση, στο επιστύλιο του τέμπλου του 9ου αιώνα<sup>37</sup>. Ενισχυτική της άποψης αυτής είναι και η φράση *ΑΝΑΣΤΗΣΑΝΤΟΣ ΤΟΝ ΣΟΝ ΑΓΙΟΝ ΝΑΟΝ* στην επιγραφή της κεντρικής αψίδας<sup>38</sup>.

Σε ανώτερο επίπεδο από τα προαναφερόμενα ψηφιδωτά βρέθηκε υπόστρωμα δαπέδου, το οποίο αποτελείται από συμπαγές υπόλευκο ασβεστόχωμα. Το υπόστρωμα αυτό φαίνεται ότι ανήκει στο αρχικό δάπεδο

μονή Αγίου Νικολάου στα Καμπιά, τα οποία είναι πολύ πιθανόν να προέρχονται από τη Σκριπού.

<sup>37</sup> Megaw, «The Scripou Screen», ό.π. (υποσημ. 5), 28.

<sup>38</sup> Αμφιβολία εκφράζεται από τον Prieto-Dominguez, [«On the founder of Skripou», ό.π. (υποσημ. 6), 169, σημ. 8], ο οποίος αναφέρει ότι το ρήμα «ανίστημι» δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η εκκλησία ξανακτίστηκε.

του ναού, καθώς συναντήθηκε σε διάφορες θέσεις του κυρίως ναού και στην περιοχή του ιερού, όπου βρίσκεται σε υψηλότερη κατά 0,21-0,25 μ., περίπου, στάθμη<sup>39</sup>. Λίγα κατάλοιπα μαρμάρινων πλακών που αποκαλύφθηκαν στα παρεκκλήσια πάνω στο υπόστρωμα αυτό, αποτελούν πιθανότατα ένδειξη για τη μορφή του δαπέδου. Εξάλλου, η στάθμη του συμπίπτει και με την έδραση του μαρμάρινου τέμπλου σύμφωνα με τα ίχνη-εγκοπές του, που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο και το νότιο παρεκκλήσιο<sup>40</sup>. Με τη χρήση του δαπέδου αυτού πρέπει να συνδέεται χρονικά η εύρεση χάλκινου νομίσματος του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118). Στη βόρεια, επίσης, γωνία του νότιου παρεκκλησίου, μπροστά από την κόγχη, βρέθηκε χάλκινη χυτή κανδήλα των βυζαντινών χρόνων (Εικ. 7).

Στο εσωτερικό του ναού αποκαλύφθηκαν συνολικά δεκαεπτά τάφοι, αλλά υπάρχουν σαφείς ενδείξεις στον κυρίως ναό για την ύπαρξη περισσότερων<sup>41</sup>. Τρεις από τους τάφους τοποθετούνται στο βόρειο παρεκκλήσιο, και μάλιστα ο ένας ανατολικότερα της θέσης του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου (βλ. ανωτέρω). Οι τάφοι αυτοί ήταν λακκοειδείς και ως μόνα ευρήματα απέδωσαν λίγα σιδερένια καρφιά σε έναν από αυτούς. Μία πόρπη που βρέθηκε κοντά σε περιοχή με οστά, χρονολογείται στον 16ο-17ο αιώνα. Στο νότιο κλίτος, πλησίον της νότιας όψης του νοτιοδυτικού πεσσού, ανασκάφηκε ένας τάφος επίσης λακκοειδής, στον οποίο



Εικ. 7: Χάλκινη κανδήλα βυζαντινών χρόνων.

βρέθηκαν ζεύγος σιδερένιων πετάλων υποδημάτων, ένα δισκοειδές κομβίο και ένα νόμισμα αδιάγνωστο.

Στο κεντρικό κλίτος, και συγκεκριμένα στον χώρο κάτω από τον τρούλο, η έρευνα έφερε στο φως έντεκα τάφους, που περιείχαν όλοι, με μία μόνον εξαίρεση, και οστά ανακομιδών. Οι λακκοειδείς<sup>42</sup> αυτές ταφές είχαν παραβιάσει το υπόστρωμα του αρχικού δαπέδου του ναού και, μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις είχαν καταστρέψει το προγενέστερο ψηφιδωτό δάπεδο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Οι ενταφιασμένοι ανήκαν σε διάφορες ηλικιακές ομάδες και είχαν ταφεί με την κεφαλή στα δυτικά σε στάση ύπτια εκτεταμένη και με τα χέρια λυγισμένα στην περιοχή του θώρακα ή με το αριστερό χέρι τοποθετημένο στην περιοχή της λεκάνης. Οκτώ από τους τάφους του κεντρικού κλίτους περιείχαν λιγοστά ευρήματα (Εικ. 8). Πρόκειται για χάλκινα κομβία, λίγα σιδερένια καρφιά και ένα σιδερένιο

<sup>39</sup> Ο Megaw θεωρεί ότι δεν υπήρχε μεγάλη διαφορά στάθμης του δαπέδου του κυρίως ναού με το ιερό [«The Scirpou Screen», ό.π. (υποσημ. 5), 3, σημ. 11].

<sup>40</sup> Βογιατζής, «Νεώτερα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 25), 29.

<sup>41</sup> V. Marinis, «Tombs and burials in the monastery tou Libos in Constantinople», *DOP* 63 (2009), 147-166, όπου γίνονται εμπεριστατωμένες αναφορές στη συνήθη πρακτική ταφής εντός των ναών, παρά τις απαγορεύσεις (κυρίως 149-156). Για ταφές στο εσωτερικό ναών της Βοιωτίας, βλ. ενδεικτικά, Χ. Κοιλάκου, «Η συμβολή των ανασκαφών στην έρευνα των βυζαντινών ναών της Θήβας», *100 Χρόνια αρχαιολογικού έργου στη Θήβα. Οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους (Συνεδριακό κέντρο Θήβας 15-17 Νοεμβρίου 2002), Πρακτικά*, επιμ. Β. Αραβαντινός – Ε. Κουντούρη, Αθήνα 2014, 397-438 (*passim*). Η ίδια, «Ο ναός του αγίου Γρηγορίου Θεολόγου στη Θήβα. Νεώτερα Στοιχεία», Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλλούχου-Τufano (επιμ.), *Ήρως Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Ι, Αθήνα 2018, 575. Ε. Βολτυράκη, «Παρατηρήσεις στις ταφικές συνήθειες μικρών κοιμητηριακών συνόλων της Βοιωτίας κατά τη Βυζαντινή περίοδο», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003), ΙΙ, 1149-1163.

<sup>42</sup> Σε δύο μόνο περιπτώσεις εντοπίστηκαν θραύσματα κεραμίδων για την κάλυψη των τάφων. Ωστόσο, κατά την αποχωμάτωση του χώρου βρέθηκαν αρκετά θραύσματα κεραμίδων (βλ. ανωτέρω υποσημ. 27).



Εικ. 8: Μεταλλικά ευρήματα μεταβυζαντινών χρόνων από τους τάφους στο κεντρικό κλίτος και τον νάρθηκα.

ψαλίδι<sup>43</sup>. Επίσης, βρέθηκαν δύο ακέραια δακτυλίδια και τμήμα τρίτου, ο τύπος των οποίων είναι συνήθης κατά τους μέσους έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους<sup>44</sup>. Σε έναν από τους τάφους είχε εναποτεθεί με επιμέλεια στην αριστερή πλευρά του θώρακα του ενταφιασμένου ακέραιη γυάλινη κούπα με ημισφαιρικό σώμα, κατασκευασμένη σε μήτρα<sup>45</sup> (Εικ. 9). Εξωτερικά κοσμεύεται με ημισφαιρικά περίπου εξάρματα, ενώ στην κοίλη περιοχή της βάσης φέρει πολύφυλλο ρόδακα. Ίνες γυαλιού

λευκού χρώματος τοποθετούνται διαγώνια στο απλό χεῖλος<sup>46</sup>. Το αγγείο είναι εισηγμένο, βενετικό (ή τουλάχιστον τύπου Βενετίας) και ανάγεται στον 16ο αιώνα<sup>47</sup>. Το ανατολικότερο όριο των τάφων του κεντρικού κλίτους, σε σχεδόν απόλυτη ευθυγράμμιση, συμπίπτει με την επιβεβαιωμένη πλέον θέση του αρχικού μαρμαρίνου τέμπλου στα παρεκκλήσια<sup>48</sup>, γεγονός που μας οδηγεί

<sup>43</sup> Παπανικολάου-Μπακιροτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή*, ό.π. (υποσημ. 16), 369, λ. 445 (Στ. Δαδάκη).

<sup>44</sup> Για παράδειγμα, βλ. Αλμπάνη (επιμ.), *Πολιτεία του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 24), 164, λ. 19 (Α. Μέξια), όπου δακτυλίδι με παρόμοιο διάκοσμο στη σφενδόνη χρονολογείται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

<sup>45</sup> Για τη χρήση γυάλινων αγγείων σε ταφές, βλ. Α. C. Antonaras, «Glass vessels in Late-Byzantine graves in Thessaloniki. Offerings or funerary ritual remains?», *Giving gifts to God: Evidences of votive offerings in the sanctuaries, temples and churches, Proceedings of the 1st & 2nd International Conferences held in Skopje & Kumanovo, 2016-2017*, επιμ. D. Gjorgjievski, Κουμάνοβο 2018, 217-224.

<sup>46</sup> Κοιλιάκου, *ΑΔ* 61, ό.π. (υποσημ. 27), 518-519, εικ. 20, όπου το αγγείο είχε χρονολογηθεί εσφαλμένα στον 8ο-10ο αιώνα.

<sup>47</sup> Για την προέλευση και χρονολόγηση του αγγείου, οφείλονται θερμές ευχαριστίες στον Αναστάσιο Αντωνάρα. Αγγείο πόσης (palm cup/maigelein) με παρόμοια εξάρματα βρίσκεται, για παράδειγμα, στο Corning Museum of Glass (n. 69.3.14). Για τις εξαγωγές γυάλινων αγγείων από τη Βενετία, βλ. W. Blockmans, M. Krom, J. Wubs-Mrozewicz (επιμ.), *The Rutledge handbook of maritime trade around Europe (1300-1600)*, Oxon – Νέα Υόρκη 2017, 106, Α. C. Antonaras, «Early Christian and Byzantine glass vessels: forms and uses», F. Daim – J. Drauschke (επιμ.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*, Teil 1, *Welt der Ideen, Welt der Dinge*, Darmstadt 2010, 411.

<sup>48</sup> Χ. Κοιλιάκου, «Ορχομενός. Ναός Παναγίας Σκριπούς», *ΑΔ* 52 (1997), 112, 114.



Εικ. 9: Γυάλινη κούπα (16ος αιώνας).

στο συμπέρασμα ότι η θέση του τέμπλου και στο κεντρικό ιερό, παρ' όλο που εδώ δεν εντοπίστηκαν εγκοπές για την τοποθέτησή του, δεν ήταν δυτικότερα, όπως έχει υποστηριχθεί<sup>49</sup>, αλλά στην ίδια ευθεία με αυτήν των παρεκκλησίων.

Στο νότιο τμήμα του νάρθηκα αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, στους οποίους βρέθηκαν οστά παλαιότερων ταφών, με τα χέρια των κατά χώραν νεκρών σταυρωμένα στην περιοχή του θώρακα. Ο νοτιότερος τάφος διέσωζε μόνον το βόρειο κτιστό τοίχωμά του και είχε καλυφθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος του με ορθογώνιο πωρόλιθο. Η κατά χώραν ταφή ενήλικα συνοδευόταν από ένα χάλκινο ορθογώνιο έλασμα με έκτυπες κουκίδες και οπή σε κάθε στενή πλευρά του. Ο δεύτερος τάφος βρέθηκε αμέσως βόρεια του προαναφερθέντος. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο, διαστ. 1,28×2,78 μ., του οποίου δεν διασώθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες. Δύο ορθογώνιοι πωρόλιθοι όριζαν κάθε μακρά πλευρά του, ενώ μικρότερος πωρόλιθος είχε τοποθετηθεί στη δυτική

πλευρά. Ως συνδετικό υλικό είχε χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα. Περιείχε άτομο νεαρής ηλικίας, ύψους 1,38 μ., κάτω από το κρανίο του οποίου βρέθηκε αργυρό νόμισμα των μέσων του 16ου αιώνα<sup>50</sup>. Από την ένδυσή του βρέθηκαν δύο χάλκινα κομβία στο άνω μέρος του θώρακα, λίγα ίχνη υφάσματος, ακέραια τα σιδερένια πέταλα των υποδημάτων του (Εικ. 8) και, στην περιοχή της κεφαλής, χρυσοκλωστές<sup>51</sup>. Στο αριστερό του χέρι έφερε αργυρό δακτυλίδι με ψήφο από ναλόμαζα στη σφενδόνη και πλούσια διακόσμηση (Εικ. 10). Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ξύλινο φέρετρο, ίχνη του οποίου εντοπίστηκαν κυρίως κατά μήκος της νότιας πλευράς του τάφου, στο οποίο είχαν χρησιμοποιηθεί πολλά

<sup>49</sup> Πρόκειται για akche του Σουλειϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566), νομισματοκοπέου Novaberda. Η ταύτιση έγινε στο Νομισματικό Μουσείο από την Γιόρκα Νικολάου, την οποία ευχαριστούμε.

<sup>51</sup> Οι χρυσοκλωστές θα μπορούσαν να προέρχονται από κόσμηση των μαλλιών (βλ. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος*, Αθήνα 1991, 98, εικ. 10).

<sup>49</sup> Βογιατζής, «Νεώτερα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 25), 29.

σιδερένια καρφιά. Η κατασκευή όμως του κιβωτιόσχημου τάφου ανάγεται σε πρωιμότερη εποχή. Η επανειλημμένη χρήση του αποδεικνύεται από οστά παλαιότερων ταφών και ανακομιδή στο δυτικό άκρο του. Ο τύπος αυτός του κιβωτιόσχημου, που αναφέρεται συχνά και στις ανασκαφές των Γερμανών<sup>52</sup>, παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τάφους που ανασκάφηκαν στον ναό του Αγίου Γρηγορίου Θηβών και βάσει νομισματικών και άλλων ευρημάτων έχουν αποδοθεί στον 12ο αιώνα<sup>53</sup>. Οι προαναφερόμενες όμως ταφές στο εσωτερικό του ναού της Σκριπούς, όπως φαίνεται από τα χρονολογούμενα ευρήματά τους, μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια στον 16ο – αρχές 17ου αιώνα. Σύγχρονη, πιθανότατα, με τις ταφές είναι και τοιχογραφία με παράσταση δράκοντα στον βόρειο τοίχο του ιερού βήματος. Πρόκειται για το κατώτερο τμήμα παράστασης του οράματος του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, που απεικονίζει το θηρίο να κατασπαράσσει τον Άρειο<sup>54</sup> (Εικ. 11).

Στον χώρο κάτω από τον τρούλο, προς τον νοτιοδυτικό πεσσό, αποκαλύφθηκε και ένα πηγάδι, την ύπαρξη του οποίου μνημόνευαν οι γεροντότεροι κάτοικοι που το χρησιμοποιούσαν ως αγίασμα. Η διάμετρος στο στόμιό του είναι 0,48 μ. και στο εσωτερικό του 0,81 μ. Το ορατό βάθος του είναι περίπου 4,80 μ., ενώ κάτω από αυτό υπάρχει νερό<sup>55</sup>. Η επιμελής κατασκευή του



Εικ. 10: Δακτυλίδι από τον κιβωτιόσχημο τάφο του νάρθηκα.



Εικ. 11: Τμήμα τοιχογραφημένης παράστασης στον βόρειο τοίχο του ιερού βήματος.

<sup>52</sup> Bulle, *Orchomenos*, ό.π. (υποσημ. 9), κυρίως 90-93. Ίδιου τύπου τάφοι αποκαλύφθηκαν και κατά την έρευνα του 1966 έξω από τον ναό (βλ. ανωτέρω, σ. 103), οι οποίοι ήταν σε χρήση, σύμφωνα με τα ευρήματα, κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.

<sup>53</sup> Για το μνημείο, βλ. Κοιλάκου, «Ο ναός του αγίου Γρηγορίου Θεολόγου», ό.π. (υποσημ. 41), 569-580, με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

<sup>54</sup> Η ταύτιση του θέματος έγινε από την Αργυρώ Καραμπερίδη, στην οποία οφείλονται θερμές ευχαριστίες. Για το θέμα, βλ. Α. Καραμπερίδη, *Η Μονή των Πατέρων και η ζωγραφική του 17ου αιώνα στην περιοχή της Ζίτσας Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 94, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

<sup>55</sup> Για σχέδιο του πηγαδιού, βλ. Κοιλάκου, *ΑΔ* 61, ό.π. (υποσημ. 27), 519, εικ. 22. Προϋπάρχον πηγάδι βρίσκεται και στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Επίσης, στο νότιο κλίτος της βασιλικής 4 Παρθικόπολης μαζί με άλλες υδραυλικές εγκαταστάσεις και δεύτερο πηγάδι στο αίθριο [S. Petrova, «The early Christian basilicas in the urban planning of Parthikopolis», *Niš and Byzantium The Days of St. Emperor Constantine and Helena, 13th International Symposium*, επιμ. M. Rakocija, 2015, 182. Η ίδια, «On Early Christianity and Early Christian Basilicas of Parthikopolis», *Studi sull' Oriente Cristiano*.

με πέντε πώρινες πλάκες σε ακτινωτή διάταξη στο στόμιο, πέντε πώρινους και κατόπιν πλήνους ενιαίους δακτυλίους, που φέρουν μνηοειδείς εγκοπές, δηλώνει

*Accademia Angelica Constantiniana di lettere arti e scienze*, 16/1 (Ρώμη 2012), 114].

πιθανή χρονολόγηση αρκετά πρωιμότερη από τον ναό, πιθανότατα στους ρωμαϊκούς χρόνους<sup>56</sup>. Δεν θα πρέπει να αποκλειστεί και η σύνδεσή του με την ύπαρξη κάποιου λουτρού σε κοντινή απόσταση, όπως, άλλωστε, αναφέρεται σε παλαιότερες δημοσιεύσεις<sup>57</sup>. Βέβαιο, πάντως, είναι ότι ενσωματώθηκε στον ναό, ίσως κατά βούληση του κτήτορα και λόγω της σχέσης του με την Κωνσταντινούπολη, όπου υπήρχαν πηγάδια τόσο στον ναό της Αγίας Σοφίας<sup>58</sup> όσο και στα Χαλκοπρατεία<sup>59</sup>. Μεταξύ των λιγοστών ευρημάτων από το εσωτερικό του περιλαμβάνονται και επτά νομίσματα του Γεωργίου Α΄ (βασ. 1863-1913) αποδεικνύοντας τη χρήση του μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Εξαιτίας κάποιων επειβάσεων διαμόρφωσής του, όπως η κατασκευή λιθοστρωτού<sup>60</sup> γύρω από αυτό, είχαν καταστραφεί μερικώς οι προγενέστερες ταφές πλησίον του.

Η έρευνα στην κεντρική αψίδα αποκάλυψε πλήρως το σύνθρονο με τις δύο βαθμίδες<sup>61</sup> και εντοιχισμένους στους τοίχους του ιερού βήματος αρχαίους ενεπίγρφους λίθους<sup>62</sup>.

<sup>56</sup> Η χρονολόγηση των πηγαδιών από τον 4ο αιώνα π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, λόγω παρεμφερούς τυπολογίας, δεν είναι εύκολη. Πηγάδια με πήλινους δακτυλίους, συνήθως συναποτελούμενους από τοξωτά μέρη που συνδέονται μεταξύ τους, έχουν εντοπιστεί σε αρχαιολογικούς χώρους της Αθήνας (βλ. Φ. Δ. Σταυρόπουλλος, «Ανασκαφή ἀρχαίας Ακαδημίας», *ΠΑΕ* 1958, 10-11, για παράδειγμα φρέατος χρονολογούμενου το 480-323 π.Χ.). Για φρέατα ρωμαϊκών χρόνων με επένδυση από ενιαίους πήλινους δακτυλίους, βλ. Ι. Μηλιάδης, «Έρευνα φρεάτων ἐν Πάτραις», *ΠΑΕ* 1941, 53-55. Επίσης, με παρόμοια πήλινα στοιχεία είναι κατασκευασμένο μαντικό φρέαρ στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού, που χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους [Λ. Μπουρνιάς, «Αρχαιολογικός χώρος και Μουσείο Κεραμεικού», *ΑΔ* 70 (2015), 32-33].

<sup>57</sup> Σπυρόπουλος, *ΑΔ* 27, ό.π. (υποσημ. 19), 313. Papalexandrou, *The Church of Skripou*, ό.π. (υποσημ. 6), 17.

<sup>58</sup> Papalexandrou, ό.π. (υποσημ. 5), 311 σημ. 38.

<sup>59</sup> W. Lackner, «Ein Byzantinisches Marienmirakel», *Βυζαντινά* 13/2 (1985), 853-854.

<sup>60</sup> Στην περιοχή γύρω από το πηγάδι εντοπίστηκε λιθοσωρός, πιθανότατα για τη διαμόρφωση επιφάνειας (πεζούλι) για λόγους καθαριότητας.

<sup>61</sup> Σύνθρονο με δύο βαθμίδες έχει βρεθεί, για παράδειγμα, σε ναούς της Νάξου, όπως στη βασιλική της Αγίας Κυριακής Καλλονής (8ος -9ος αιώνας) και στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο (9ος αιώνας) [βλ. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Νέος άνεικονικός διάκοσμος ἐκκλησίας στὴ Νάξο. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στ' Ἄδησαροῦ», *ΔΧΑΕ* IB' (1984), 331].

<sup>62</sup> Κοιλάκου, *ΑΔ* 61, ό.π. (υποσημ. 27), 506.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από τις ανασκαφικές έρευνες στο εσωτερικό του ναού, είναι αναμιγλυμένη λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου<sup>63</sup> και δεν προσφέρει ειδικότερες πληροφορίες.

Ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο που προέκυψε μετά τη διάνοιξη των τοιχισμένων ανοιγμάτων<sup>64</sup>, είναι η αποκάλυψη δειγμάτων του παλαιότερου ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου<sup>65</sup>. Ειδικότερα, οι θέσεις όπου επισημάνθηκε ζωγραφικός διάκοσμος, είναι στο εσωρράχιο του μεσαίου λοβού των τριλόβων παραθύρων της εγκάρσιας κεραίας και στο βόρειο και νότιο θύρωμα του νάρθηκα, όπου εκτείνονταν μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους. Η κατάσταση διατήρησής του είναι αποσπασματική και τα μόνα τμήματα που διακρίνονται καλύτερα, βρίσκονται στο μεσαίο εσωρράχιο του τριλόβου παραθύρου της νότιας κεραίας. Εικονίζονται δύο μετωπικές μορφές, ενός μοναχού στα δυτικά (Εικ. 12) και ενός ανώνυμου αγίου ανατολικά, με τα δύο χέρια μπροστά στο στήθος σε στάση δέησης<sup>66</sup>. Η μορφή του μοναχού μπορεί να συσχετιστεί, όχι μόνο προσωπογραφικά αλλά και τεχνοτροπικά, με τη μορφή του οσίου Λουκά στην κρύπτη του ομώνυμου καθολικού της μονής<sup>67</sup>, και να χρονολογηθεί, με επιφύλαξη, λόγω της προχωρημένης φθοράς της, στον 11ο αιώνα. Μεγάλη είναι η ομοιότητα, επίσης, ως προς τα γενικά φυσιογνωμικά

<sup>63</sup> Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι στη στάθμη των τάφων πλησίον του βορειοανατολικού πεσσού βρέθηκε νόμισμα του Βοιωτικού Κοινού (περ. 244-197 π.Χ.).

<sup>64</sup> Στην από 28 Μαρτίου 1845 αναφορά του Ανδρέα Γάσπαρη Κάλανδρου, στον οποίο είχε ανατεθεί η επιτήρηση εργασιών στον ναό (βλ. και υποσημ. 10), γίνεται λόγος για συσσώρευση χωμάτων στο προαύλιο που «έθαψαν» τον ναό, την υπέρογκη υγρασία στο εσωτερικό του και, με ιδιαίτερη έμφαση, το «σκότος» που επικρατεί, καθώς «εσφάλησαν» τέσσερις θύρες και δέκα παράθυρα. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται ότι τη βόρεια αντηρίδα την οικοδόμησε ο ηγούμενος το 1839 σύμφωνα με συμβουλές τεχνιτών για να μην καταρρεύσει ο τοίχος. Την ευθύνη για την κακή κατάσταση του ναού ο Κάλανδρος την επιρρίπτει στην αδιαφορία του ηγούμενου και προτείνει λύσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων (ΓΑΚ, Αρχείο Μοναστηριακών, φάκ. 50).

<sup>65</sup> Κοιλάκου *ΑΔ* 55, ό.π. (υποσημ. 27), 150. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα των τριών ιερών του ναού, βλ. Κοιλάκου, *ΑΔ* 52, ό.π. (υποσημ. 48), 112-114.

<sup>66</sup> Δεόμενες πιθανότατα είναι και οι αγίες που διακρίνονται με δυσκολία στο αντίστοιχο στα βόρεια τριλοβο παράθυρο.

<sup>67</sup> Ν. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς. Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, 84, εικ. 85.



Εικ. 12: Τοιχογραφία με παράσταση μοναχού από το εσωρράχιο του νότιου τρίλοβου παραθύρου (δυτικά).



Εικ. 13: Γραπτή παράσταση πλοίου από το εσωρράχιο του νότιου τρίλοβου παραθύρου (ανατολικά).

χαρακτηριστικά, και με την παράσταση του οσίου Λουκά στον ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης<sup>68</sup>. Και στα δύο αυτά παραδείγματα ο εικονιζόμενος έχει την ίδια στάση δέησης με τον μοναχό της Σκριπούς.

Η ζωγραφική εκτεινόταν –και εδώ– έξω από το διά-

<sup>68</sup> Ευχαριστίες οφείλονται στον αρχιτέκτονα Νίκο Δελιγιζόλα για την επισήμανση αυτή. Η τοιχογραφία βρίσκεται στη νότια όψη του δεύτερου πεσσού από ανατολικά (νότια κιονοστοιχία κεντρικού κλίτους). Η παράσταση έχει χρονολογηθεί στον 12ο αιώνα, στα τέλη του 11ου αλλά και στον 10ο αιώνα [βλ. αντίστοιχα, Γ. Σωτηρίου – Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Κείμενον καὶ λεύκωμα*, ἐν Αθήναις 1952, 209, πίν. 80. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου – Α. Τούρτα, *Περίπατοι στη βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997, 168. Ε. Μαρκή, «Ἡ ἀμφίεση στους παλαιοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους σε μνημεία της Θεσσαλονίκης», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 298].

φραγμα των παραθύρων<sup>69</sup>, όπου διασώζεται η παράσταση ενός γραπτού πλοίου, ανατολικά, και δυσδιάκριτα ίχνη, ίσως επιγραφής, στη δυτική επιφάνεια<sup>70</sup>. Το σχέδιο του ιστιοφόρου στρογγυλού πλοίου αποδίδεται με μελανές γραμμές (Εικ. 13). Διατηρείται κατά το ήμισυ περίπου το κύτος του, από την πλευρά της πλώρης, η οποία κυρτώνεται προς τα άνω. Το σύστημα πλοήγησής του, κουπιά ή και πηδάλιο, δεν σώζεται. Φέρει ένα μόνο κεντρικό κατάρτι, στερεωμένο με σχοινιά, στο οποίο υπάρχει και κυλινδρικό παρατηρητήριο. Το πανί του είναι δεμένο στην κεραία, από όπου εξαρτώνται τα σχοινιά για

<sup>69</sup> Για τη μορφή των αρχικών γύψινων διαφραγμάτων του ναού, βλ. Κοιλιάκου, *ΑΔ* 61, ό.π. (υποσημ. 27), 506, εικ. 1.

<sup>70</sup> Στο καθολικό του Οσίου Λουκά υπήρχε επίσης διακόσμηση και στις εξωτερικές όψεις, βλ. *ΑΔ* 21 (1966), *Χρονικά*, 26, πίν. 26α.

τον έλεγχο του. Πλοία παριστάνονται σε ψηφιδωτά, ως χαράγματα<sup>71</sup> σε ναούς και άλλα κτίσματα, σε εικονογραφημένα χειρόγραφα ή και σε αντικείμενα καθημερινής χρήσης<sup>72</sup>, με τη χρονολόγησή τους στις περισσότερες περιπτώσεις να είναι προβληματική. Η συγκεκριμένη απεικόνιση, αν δεν είναι σύγχρονη με τις προαναφερθείσες τοιχογραφίες, με τις οποίες παρατηρείται ίδιο χρωματικό υπόβαθρο, δεν πρέπει να απέχει από αυτές πολύ, χρονικά.

### Νεότερα στοιχεία και συμπεράσματα για την ιστορική εξέλιξη του ναού και του περιβάλλοντός του

Για τη μεσοβυζαντινή περίοδο δεν έχουμε άλλες πληροφορίες για το μνημείο. Η πόλη του Ορχομενού πάντως φαίνεται ότι ως τις αρχές του 13ου αιώνα γνωρίζει άνθηση. Η αφθονία της κεραμικής από τον περιβάλλοντα χώρο και οι εξαιρετικές τοιχογραφίες του μικρού ναού του Αγίου Σώζοντα αποτελούν ενδείξεις γι' αυτό<sup>73</sup>.

Η μείωση όμως του πληθυσμού εξαιτίας της πανώλης οδήγησε στον εποίκισμό των Αλβανών κατά τον 14ο αιώνα, πρακτική που ακολούθησαν και οι Οθωμανοί μετά την κατάκτηση της Βοιωτίας. Πληροφορίες για τις αυξομειώσεις του πληθυσμού μετά την τουρκική κατάκτηση παρέχουν οθωμανικά κατάστιχα<sup>74</sup>, σύμφωνα με τα οποία

από το τέλος του 15ου αιώνα η περιοχή μετονομάστηκε σε Σκριπού. Οι ίδιες πηγές αναφέρουν ότι το 1642 η περιοχή ήταν τσιφλίκι του Ιμπραήμ Τσελεμπιόγλου<sup>75</sup>.

Ωστόσο, από τα νέα στοιχεία που προέκυψαν, φαίνεται πως τον 16ο αιώνα στην περιοχή κατοικούσε μια εύρωστη χριστιανική κοινότητα. Οι γενικές συνθήκες της καθημερινότητάς της κρίνονται μάλλον ήρεμες και ειρηνικές<sup>76</sup>, επιτρέποντας τον επιμελή ενταφιασμό των νεκρών αλλά και την εμπορική δραστηριότητα με γειτονικές χώρες.

Για την αρχική εγκαθίδρυση μοναστικής κοινότητας στην Σκριπού δεν έχουν εντοπιστεί έως σήμερα ασφαλείς πηγές. Από τα μέσα όμως του 18ου αιώνα αναφέρεται από περιηγητή μοναστήρι στο χωριό Σκριπού<sup>77</sup>. Το 1834, σύμφωνα με τον τότε ηγούμενο Δαμασκηνό από τη Λιβαδειά, στη μονή υπήρχαν δέκα κελιά μοναχών, θολοσκεπή. Έξι από αυτά καταλάμβαναν τον όροφο και τέσσερα το ισόγειο, όπου βρισκόταν το δοχείο της μονής αλλά και η είσοδος προς τον όροφο. Ωστόσο, η κατάσταση διατήρησής τους ήταν τουλάχιστον προβληματική, καθώς ο θόλος του

<sup>71</sup> Για ακτινογραφήματα πλοίων σε ναούς, βλ. O. F. A. Meinardus, «Medieval navigation according to akidographemata in Byzantine churches and monasteries», *ΔΧΑΕ ΣΤ'* (1970-72), 29-52. Στ. Α. Μουζάκης, «Σχόλια σε ανέκδοτα ακτινογραφήματα εκκλησιών της Αττικής. Μια προσπάθεια εικαστικής, λαογραφικής και εθνολογικής προσέγγισής τους», *Πρακτικά 8ου Συμποσίου Ιστορίας Λαογραφίας Αττικής (Μαρούσι 28-31 Μαΐου 1999)*, Αθήνα 2001, 172-198. Κ. Delouka, «Les graffiti de navires des églises Byzantines et post Byzantines de l'île d'Égine», *Tropis IV. 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, επιμ. Ε. Η. Tzalas, Αθήνα 1996, 175-185. Η ίδια, «Les graffiti de navires de l'Occident medieval dans les monuments byzantins: l'exemple du Théseion», *Utilis est lapis in structura: mélanges offerts à Léon Pressouyre*, Παρίσι 2000, 373-377.

<sup>72</sup> Όπως σε εισηγημένο πινάκιο που βρέθηκε στην Κόρινθο και χρονολογείται στον 13ο αιώνα [βλ. D. Athanasoulis, «Corinth», J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven & Earth. Cities and countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, 201, 207, εικ. 178:13].

<sup>73</sup> Χ. Κοιλάκου, *ΑΔ* 54 (1999), Χρονικά, 126, εικ. 17-20. Η ίδια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), 54.

<sup>74</sup> Για την αύξηση του πληθυσμού στη Βοιωτία κατά τους 15ο-16ο αιώνα, βλ. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου, 15ος

-16ος αι. Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας πόλεων και χωριών», *Τετράμηνα*, τχ. 28-29 (Αμφισσα 1985), 1859-1903. Μ. Kiel, «The rise and decline of Turkish Boeotia, 15th-19th century: remarks on the settlement pattern, demography, and agricultural production according to unpublished Ottoman-Turkish census and taxation records», *Recent developments in the history and archaeology of Central Greece: Proceedings of the 6th International Boeotian Conference*, επιμ. J. L. Bintliff, Οξφόρδη 1997, 315-358.

<sup>75</sup> Papalexandrou, *The Church of Skripou*, ό.π. (υποσημ. 5), 27-29.

<sup>76</sup> Όπως έχει επισημανθεί, η περίοδος από το β' μισό του 15ου και τον 16ο αιώνα χαρακτηρίζεται από γενική ανάπτυξη [ενδεικτικά, βλ. Α. Κ. Vionis, «Current archaeological research on settlement and provincial life in the Byzantine and Ottoman Aegean: A case-study from Boeotia, Greece», *Medieval Settlement Research* 23 (2008), 36. J. Bintliff, *The complete archaeology of Greece from Hunter-Gatherers to the 20th century AD*, 2012, κυρίως 438-439].

<sup>77</sup> R. Pockocke, *A description of the East and some other countries*, II, μέρος II, Λονδίνο MDCCXLV (1745), 158: «[...] we passed over into the vale of Livadia, at the west end of the lake, where there is a monastery, and village called, if I mistake not, Ciaipou?». Στις αρχές του 19ου αιώνα ο Dodwell ονομάζει το μοναστήρι ως «Panagia Kemis», εννοώντας προφανώς Κοίμηση (E. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, I, Λονδίνο 1819, 250). Του ίδιου δημοσιεύτηκε πρόσφατα μία άγνωστη υδατογραφία που απεικονίζει τη μονή, το χωριό και ανατολικά την Κωπαΐδα (E. Dodwell, *Όψεις και τοπία της Ελλάδας*, Αθήνα 2019, 127).



Εικ. 14: Το συγκρότημα της μονής στα τέλη του 19ου αιώνα.

ορόφου είχε καταρρεύσει και αντικατασταθεί προσωρινά με χόρτα, και έχρηζαν άμεσης επιδιόρθωσης<sup>78</sup>.

Επίσης, σύμφωνα με το αρχαικό υλικό που διατηρείται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και αφορά στη Σκριπού, τουλάχιστον από το 1820 το μοναστήρι διέθετε αρκετή έγγεια περιουσία, την οποία φρόντιζε να αυξάνει<sup>79</sup>. Η κινητή και ακίνητη περιουσία του καταγράφεται το 1837 και, εκτός από τα κτήματα, αναφέρονται λίγα ζώα, είκοσι μελίσια και εκκλησιαστικά αντικείμενα, όπως ένας αργυρός σταυρός<sup>80</sup>. Το ίδιο έτος υπάρχει καταγγελία για κατάχρηση της περιουσίας της μονής, που απέφερε ετήσια έσοδα 5.000-6.000 δραχμές, με τα έξοδα να μην υπερβαίνουν τις 1.500 δραχμές.

Επιπλέον, όπως προκύπτει από την επίσημη αλληλογραφία, παρόλο που η μονή υπαγόταν, σύμφωνα με το διάταγμα της Αντιβασιλείας, στον κατάλογο των κα-

ταρούμενων μοναστηριών, διετηρείτο «ανενόχλητος». Παρουσιάζεται, μάλιστα, το 1834 στις αρμόδιες αρχές που εξετάζουν την περίπτωση «δολίας διατηρήσεως της Μονής Ορχομενού» να έχει τρεις ιερομόναχους, πέντε καλόγερους και τρία κοπέλια, ενώ το 1841, οπότε και επανεξετάζεται η διατήρησή της, είχε δέκα μοναχούς. Ακολούθως, και κυρίως από τα μέσα ως τα τέλη του 19ου αιώνα, οι επιγραφές στο ίδιο το συγκρότημα και οι περιγραφές των περιηγητών, οι περισσότεροι από τους οποίους φιλοξενήθηκαν εκεί, κάνουν λόγο για αναβίωση με νέες πτέρυγες και επιβλητικό πρότυλο εξωτερικά, και για αγιογράφηση και κατασκευή ξυλόγλυπτου τέμπλου εσωτερικά<sup>81</sup> (Εικ. 14).

Συνοψίζοντας, από τα δεδομένα των ερευνών αποδεικνύεται ότι μέσα και γύρω από τον ναό της Παναγίας Σκριπούς βρίσκεται ένας κοιμητηριακός χώρος που εκτείνεται χρονικά από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι τον 19ο αιώνα. Και επειδή ο κόσμος των νεκρών αποτελεί αντανάκλαση του κόσμου των ζωντανών,

<sup>78</sup> ΓΑΚ, Αρχείο Μοναστηριακών, φάκ. 50.

<sup>79</sup> Σε επιστολή του 1834, γηραιά κυρία ζητεί να τις επιστραφούν τα χρήματα (3.000 γρόσια) που είχε δανείσει στον ηγούμενο της μονής από το 1820 για την αγορά χειμερινού λιβαδιού στο Τζαμάλι (Διόνυσος), έχοντας ομολογία για τη συναλλαγή αυτήν «φέρουσα τήν σφραγίδα τής Μονής καί τήν υπογραφή του ήγουμένου» (ΓΑΚ, Αρχείο Μοναστηριακών, φάκ. 50).

<sup>80</sup> Στην ίδια καταγραφή αναφέρεται και ξύλινο κιβώτιο με αργυρή επένδυση και διάφορα λείψανα αγίων (ΓΑΚ, Αρχείο Μοναστηριακών, φάκ. 50).

<sup>81</sup> Papalexandrou, *The Church of Skripou*, ό.π. (υποσημ. 5), 29-37. Η άγνωστη φωτογραφία του τέλους του 19ου αιώνα (πριν από τον σεισμό) με το συγκρότημα της μονής (Εικ. 14), τις διώροφες πτέρυγες και το πρότυλο, δημοσιεύθηκε από τον εφημέριο του ναού, πατέρα Χαράλαμπο Χατζηχαραλάμπους, στο ενοριακό *Εορτολόγιον* του 2019.



Εικ. 15α-β: Η αμφιπρόσωπη εικόνα του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου με αριθ. κατ. ΒΧΜ 995.

μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι η εύφορη παραλίμνια περιοχή του Ορχομενού δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ.

Ειδικότερα, όσες ταφές εξωτερικά του ναού απέδωσαν ευρήματα του 6ου-7ου αιώνα, σε συνδυασμό με το ψηφιδωτό δάπεδο στο εσωτερικό, του οποίου τα διακοσμητικά σχέδια απαντούν και σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές γειτονικών περιοχών, οδηγούν στη σκέψη ότι δικαιώνονται οι μελετητές που πίστεψαν στην ύπαρξη εδώ ναού παλαιότερου της Παναγίας του 9ου αιώνα.

Αναπάντεχη ήταν η αποκάλυψη του ζωγραφικού διακόσμου, πιθανότατα του 11ου αιώνα, που αποδεικνύει ότι ο ναός δεν εγκαταλείφθηκε στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όπως έχει υποστηριχθεί<sup>82</sup>.

<sup>82</sup> Papalexandrou, *The Church of Skripou*, ό.π. (υποσημ. 5), 24-25. Στους μεσοβυζαντινούς χρόνους ανάγεται και κωδωνίσκος προερχόμενος από τη Μονή Σκριπούς, ο οποίος το 1884 παραχωρήθηκε ως δωρεά από τον Γ. Λαμπάκη στη ΧΑΕ [Από τη χριστιανική συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930) (κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 29 Μαρτίου 2002 - 7 Ιανουαρίου 2003), επιμ. Ο. Γκράτζιου - Α. Λαζαρίδου, Αθήνα 2006, 166, λ. 74 (Μ. Μπορμπουδάκη)].

Με τα νέα αυτά δεδομένα ίσως πρέπει να ξανασκεφθούμε την πληροφορία του Γεωργίου Σωτηρίου ότι η αμφιπρόσωπη εικόνα του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου με αριθ. κατ. ΒΧΜ 995 (τέως Τ. 157) «προέρχεται εκ τής Μονής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου εν Σκριπού [...)], ανεξαρτήτως από το ερώτημα ποια ήταν η μονή που την δώρισε το 1915 στο Μουσείο<sup>83</sup>.

<sup>83</sup> Εξονυχιστική έρευνα για το θέμα και όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. Ν. Κατζηδάκη, «Ο χαρακτήρας της ζωγραφικής εικόνων από λατινοκρατούμενες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών της», *Η Βυζαντινή τέχνη μετά την τέταρτη Σταυροφορία. Η τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών 9-12 Μαρτίου 2004*, επιμ. Π. Βοκοτόπουλος, Αθήνα 2007, 119-123, πίν. 11, 59.

Η χρονολόγηση του παλαιότερου στρώματος, στην όψη με τη σκηνή της Σταύρωσης, στον 9ο-10ο αιώνα, συμπίπτει με την ανέγερση του ναού (Εικ. 15α-β). Η επιζωγράφηση του τρίτου στρώματος ζωγραφικής στον 13ο αιώνα θα μπορούσε να έχει γίνει στον Ορχομενό, αφού έργο άξιου ζωγράφου αποτελούν, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι τοιχογραφίες του μικρού ναού του Αγίου Σώζοντα, ορισμένες μορφές του οποίου παρουσιάζουν στενή συγγένεια με έργα του τέλους του 12ου αιώνα από την Καστοριά, το Κουρμπίνοβο, την Κύπρο και τη Ρόδο. Στον ίδιο ναΐσκο υπάρχει και επιζωγράφηση του 16ου αιώνα, που έχει αποδοθεί στο εργαστήριο των Κονταρήδων<sup>84</sup>. Στο ίδιο εργαστήριο εγγράφεται από ορισμένους μελετητές η άλλη όψη της

εικόνας, με την παράσταση της Παναγίας Οδηγήτριας, το εικονογραφικό πρότυπο της οποίας η Χατζηδάκη πιστεύει ότι είναι κρητικές εικόνες του 15ου-16ου αιώνα.

Το μικρό τμήμα ζωγραφικής με τον δράκοντα, που βρέθηκε στο ιερό βήμα και τοποθετείται στον 16ο-17ο αιώνα, φανερώνει ότι ο ναός εξακολουθούσε να είναι σε χρήση και να ανακαινίζεται, παράλληλα με τη χρήση του εσωτερικού χώρου του για ενταφιασμούς.

Οι πληροφορίες των μέχρι σήμερα ανασκαφών, ωστόσο, θα εξακολουθήσουν να είναι αποσπασματικές και μόνον οι συστηματικές ανασκαφές στον περιβάλλοντα χώρο του ναού είναι δυνατόν να δώσουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ζωής του μνημείου.

#### Προέλευση εικόνων

Οι εικόνες 1-5 και 7-13 προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της πρώην 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων [λήψεις: Γ. Κοιλιάκος (1-3 και 7-11), Ε. Βολτυράκη (5 και 12-13)]. Το σχέδιο της Εικ. 6 ετοίμασε η Ελευθερία Βολτυράκη. Η Εικ. 14 ανήκει στο αρχείο του Δήμου Ορχομενού. Η Εικ. 15α-β προέρχεται από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Για την εικόνα, βλ. και Τ. Μαργαριτώφ, «Έκθεση καθαρισμού της άμφιπρόσωπης εικόνας του Βυζαντινού Μουσείου», ΔΧΑΕ Α' (1959), 144-148.

<sup>84</sup> Χ. Κοιλιάκου, «Επισήμανση τοιχογραφιών του εργαστηρίου των Θηβαίων ζωγράφων Γεωργίου και Φράγγου Κονταρή στην περιοχή της γενέτειράς τους», ΔΧΑΕ ΚΒ' (2001), 202-203.

## Charikleia Koilakou - Eleftheria Voltyraki

### THE CHURCH OF PANAGIA SKRIPOU IN ORCHOMENOS THROUGH THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Boeotian Orchomenos was one of the most important and richest cities in the Mycenaean world, compared only with Egyptian Thebes, according to Homer. The ancient city of Orchomenos was built on the eastern foothills of Mount Akontio, with the Kopais Lake to its east. The city faced several adventures, the most severe being its destruction by Sylla in 86 BC, but managed to recover and remain an important center of Boeotia up to the Christian times.

Thus, when Thebes became the capital of the Theme of Hellas in the 9th century, the emperor Basil I granted Orchomenos to Leo, the royal Protospatharios and epi ton Oikiakon, who was the founder of the church of Panagia Skripou, as the inscriptions on the monument inform us. The first to publish these inscriptions, among the ancient ones, was Schliemann, who in 1880-81

explored the Tomb of Minyas, triggering the interest of the scholars for this Byzantine monument.

Following Schliemann, de Ridder, as a member of the French School at Athens, in 1893, and Bulle, on behalf of the Bavarian Academy of Sciences, in 1903 and 1905, continued the exploration of Orchomenos seeking the residence of the ruler in the vaulted tomb. During their works, among other findings, they came across the remains of a Byzantine church, floors and graves dating back to Byzantine times. Bulle even tried to explore the interior of the church of Skripou believing he could find there the Sanctuary of the Graces. The bad condition the church was in prevented Bulle's plans, so he limited his search to the courtyard where he discovered more burials of Byzantine times, most of them containing

many bronze jewels. Around the area NE of the Tomb of Minyas some ceramic vessels were found dating to the 6th-early 7th century together with glazed ones from the 12th-13th century (Fig. 1) while others were post-Byzantine or even later.

Between 1966-1973 Spyropoulos and Lazarides carried out some exploration in the immediate environment of the monument, unearthing Mycenaean building remains, Christian graves and various findings, such as jewels most of them dating between the 16th and the 18th century (Figs 2-3).

Recent archaeological research was carried out in small intervals from 1999 to 2006 by the 1st Ephorate of Byzantine Antiquities. The research was unfortunately very limited because its purpose was to investigate the foundations of the building for the static study. However, with the persistence of the responsible at that time Ephorate of Antiquities, the area under the dome was meticulously excavated, as well as part of the narthex and the Bema of the church (Fig. 4). These works revealed, among other things, scattered remains of a mosaic pavement of an earlier building (Figs 5-6), destroyed also due to the use of the interior of the church for burials.

Traces of a building, maybe an early Christian basilica, associated with the mosaic are likely to be the remains found below the apses of the chapels of Skripou. The mosaics were found under a later floor substratum, appearing to belong to the original floor of the church, as its level coincides with the traces of the marble iconostasis revealed in the chapels.

A total of seventeen graves were also explored, although there is clear evidence of the existence of more of them. Most of the graves were simple pits that had destroyed the floor substratum as well as the earlier mosaic. The dead belonged to different age groups and were placed with the head in the west in an extended position with both arms bent at the chest area or with the left one placed in the pelvis area. A few objects were buried with them, such as a buckle, iron nails, shoe petals, a few rings, a pair of scissors and copper buttons (Figs 7-8, 10). In one of the graves an intact glass bowl was placed carefully on the chest of the skeleton (Fig. 9). The object is Venetian or at least *façon de Venise* and dates back to the 16th century. The more elaborate tomb is in the southern part of the narthex, containing a young person buried in a wooden coffin

and with a silver mid-16th-century coin under the skull.

A fresco with the representations of a dragon on the northern wall of the Bema (Fig. 11) seems to be contemporary with the burials, and is the lower part of the theme of the vision of St. Peter of Alexandria.

Beneath the dome a well was also discovered, probably of Roman times but in use until the 19th century.

New frescoes were revealed in the intrados of the triple-light windows and on the inner surface of the south and northern door of the narthex. Their state of preservation is fragmentary but two figures can be seen on the windows. One of them is a monk (Fig. 12) who can be associated with the figure of Hosios Lukas in the crypt of the katholikon of the eponymous monastery, and dates, probably due to its conservation, in the 11th century, as does the depiction of a ship on the same window (Fig. 13). These new data, make one reconsider the information given by G. Sotiriou that the icon no. BXM 995 (former T.157) now in the Byzantine and Christian Museum comes from the Skripou monastery, as its first layer with the Crucifixion scene dates in the 9th-10th century (Fig. 15).

The fate of the church of Skripou during the centuries after its foundation is rather difficult to follow safely. However, the town of Orchomenos seems to have flourished in the beginning of the 13th century as one can conclude from the frescoes of the nearby small church of Agios Sozon. Later, the decline of the population due to the plague led to the colonization of the Albanians in the 14th century, a practice continued after the conquest of Boeotia by the Ottomans.

The evidence of the archaeological research, in addition, offers information about the Christian community of the 16th century, while the archival material kept in the General State Archives provides abundant knowledge for the state of the Skripou monastery and its estates during the 19th century (Fig. 14).

Nevertheless, only systematic excavations in the immediate area of the Skripou church can contribute to a more complete picture of the history of this exquisite monument.

*Charikleia Koilakou, Ephor of Antiquities Emerita  
ckoilakou@gmail.com*

*Eleftheria Voltyraki, Archaeologist  
Ephorate of Antiquities of the city of Athens  
evoltiraki@culture.gr*